

Yves Van Buyten & Willy Vanderzeypen

DE JONGE PLATO EN SOCRATES IN ATHENE

Over de Atheense wijsgeer Socrates is historisch weinig met zekerheid geweten. Zelf heeft hij niets geschreven en het verslag van zijn beroemde rechtszaak is niet bewaard gebleven. Als literair personage daarentegen, en dan vooral onder de pen van de jonge Plato, staat Socrates als icoon voor een onuitputtelijk en plastisch reservoir van filosofische ideeën die tijdens de hele ontwikkeling van het westerse denken op onvoorstelbare wijze zijn geëxploiteerd.

Met 'de Socrates' uit de dialogen van Plato kan je immers alle kanten uit. Vroegchristelijke denkers zagen in hem een heidense voorloper van hun beweging. In de middeleeuwse Arabische literatuur is Socrates naast Plato en Aristoteles de meest aangehaalde filosoof. In een dialoog van Erasmus vinden we de uitdrukking: 'Heilige Socrates, bid voor ons'. Voltaire schreef er een toneelstuk over. Hegel en Kierkegaard behandelden hem uitvoerig. Nietzsche benadrukte dat Socrates dermate dicht bij hem stond dat hij hem bijna steeds moest bestrijden. Toch gaf de Duitse filosoof schoorvoetend toe dat de ondervragende wijsgeer van Athene een draaipunt en scharnier van de wereldgeschiedenis was.

De klassieke Griekse periode is oud maar niet 'out', ook al wordt dat vandaag totaal anders bekeken zoals door de classicus en cultuurhistoricus Toon Van Houdt (1966) die zich vooral focust op de receptiegeschiedenis. Hij probeert uit te vinden hoe we de klassieke oudheid als spiegel gebruiken om ons doen en denken te begrijpen. Hoe hebben we die Grieks-Romeinse erfenis eeuwenlang naar onze hand gezet en wat hebben we ermee aangevangen?

In deze bijdrage proberen we echter de gebeurtenissen in de broeierige en voor iedereen gevaarlijke polis van Athene op het einde van de 5de eeuw v.C. te schetsen. Ons hoofdpersonage is de jonge Plato die zijn politieke ambities ontgoocheld maar wijselijk voor bekeken houdt, tot glorie van de westerse filosofie.

Michel Gybels

DE MYSTERIECULTUS VAN MITHRAS IN HET WESTEN VAN HET ROMEINSE RIJK

Wie was Mithras en waarom kreeg deze aanvankelijk oosterse godheid een dergelijk voorname plaats in het pantheon van het Romeinse Imperium? In dit artikel onderzoeken we deze antieke mysteriecultus die erg populair was bij de Romeinse legioensoldaten gedurende de keizerlijke periode. Op welke manier smeedde deze eredienst hechte relaties van trouw en broederschap tussen haar leden? Hoe en waarom is deze cultus in het Westen op het einde van de vierde eeuw verdwenen? Wat vertellen ons de archeologen over de vele ontdekte cultusplaatsen zoals in Rome of de meest noordelijke in het Vlaams-Brabantse Tienen?

Gerda Vancayzeele

DE ZWAANRIDDER, VAN 'ELIAS' EN GODFRIED VAN BOUILLON TOT 'LOHENGRIN'

De Zwaanridder is één van die vele terugkerende verhalen uit de rijke schatkamer van onze middeleeuwse vertelkunst. De hoofdfiguren daarvan blijven voortleven in de literatuur, muziek, films, andere kunstvormen en elektronische spelprogramma's. Zij zijn niet meer weg te denken uit

onze westerse cultuurgeschiedenis en evenmin uit ons daaraan gekoppeld collectief artistiek geheugen. Deze personages blijven het onderwerp van allerlei bewerkingen en recuperaties, met evenwel een evoluerende beeldvorming en verschuivingen in betekenis in ruimte en tijd.

De eerste literaire expressie van de Zwaanridder-sage dateert uit de 12de eeuw. Opdrachtgever was Hendrik I van Brabant die de reeds beroemde kruisvaarder Godfried van Bouillon een wonderlijke afkomst wilde geven met Brabantse wortels. De allereerste Zwaanridder is Godfrieds grootvader Elias maar in latere versies zullen andere personages zoals Lohengrin dat literaire predikaat van 'zwaanridder' meekrijgen.

Dick van Niekerk

JEROEN BOSCH, DE ONNAVOLGBARE MEESTER-SCHILDER VAN HET IMAGINAIRE

Commentatoren uit iedere periode van onze westerse cultuurgeschiedenis sinds de 16de eeuw willen in de schilder en tekenaar Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) een tijdgenoot herkennen, wat ons niet hoeft te verwonderen. In het bewaard gebleven oeuvre van deze hoogst getalenteerde Bosschenaar wordt immers pijnlijk zichtbaar wat van alle tijden is, zoals de angst dat het leven van binnen volkomen hol is, het besef dat alles hier wanhopig tijdelijk is, en tevens de wetenschap dat het menselijk passionele ons rondt tot gedochten kan maken.

In het werk van deze Brabantse meester-schilder merken we op prangende wijze dat hij vanaf 1490 meent te leven in een ontwrichte wereld waarin fundamentele overtuigingen uit de lange middeleeuwen moeten worden opgegeven.

Geen wonder dat een van de bekendste analytici van zijn werk vaststelt: 'Bosch is een geboren pessimist die voorziet dat God op het einde der tijden teleurgesteld het boek der Schepping sluit!' Maar is die conclusie wel terecht? Kunnen we die stelling niet volledig op zijn kop zetten? Zijn er bij een diepere gelaagdheid van beschouwing ook niet perspectiefrijkere trekken te ontdekken in het werk van Jeroen Bosch?

Wilfried Detobel

CATHARINA DE' MEDICI, KONINGIN-MOEDER, POLITICA EN MAECENAS TIJDENS DE GODSDIENSTOORLOGEN

Catharina de' Medici zag het daglicht in het Italiaanse Florence (nu: Firenze) op 13 april 1519 en overleed in Blois op 5 januari 1589. Als 14-jarige wees werd zij door de paus uitgehuwelijkt aan de tweede Franse dauphin, die later als koning Hendrik (Henri) II zou regeren. Na de dood van haar echtgenoot drukte Catharina als koningin-moeder voor drie van hun regerende zonen nog dertig jaar lang haar stempel op de Franse en West-Europese politiek. Aan deze bijzondere vrouw heeft onze cultuurgeschiedenis nog veel meer te danken zoals de harmonisering van de jaarkalender of de verspreiding van de balletkunst.

Uiterst negatief is haar beeld zoals neergezet in de romans van Alexandre Dumas en filmversies over haar 16de eeuw waarin de koppen als dobbelstenen rollen op het tapijt van de geschiedenis. Ook de Franse historici hebben Catharina vier eeuwen lang neerbuigend betiteld als 'die Italiaanse kruidenverkoopster'. Haar personage schilderen zij af als machiavellistisch. In haar schoenen schuiven zij de ergste misdaden. Het verwijt niet van Franse adellijke afkomst te zijn is onjuist want langs moederszijde maakte zij deel uit van één van de oudste vorstenhuizen.

Wat hierbij zeker meespeelde was de algemene visie dat een vrouw niet in staat werd geacht om een land te besturen. In een politiek en religieus verscheurd Frankrijk waren zowel de meeste katholieken als de evangelisch gereformeerden akkoord dat dit tegen de Bijbelse orde was zoals ingesteld door God. Vrouwenhaat was een algemene trend in de Europese cultuur van die tijd. Zelfs Erasmus schreef: 'Het is tegennatuurlijk dat een vrouw mannen beveelt. Niets is wreder dan het [vrouwelijke] geslacht wanneer het in woede ontsteekt. Het raakt gemakkelijk verhit maar vindt de kalmte pas terug nadat haar wraak is voldaan.' Recente biografen betrachten een ander beeld van Catharina dat soms neigt naar een apologie. Zeker is dat de juiste toedracht over bepaalde historische gebeurtenissen onduidelijk is, en steeds zo zal blijven.

Mijn bijdrage is een selectieve biografie die zich toespitst op Catharina's persoon en haar politieke daden. Vele nevenfiguren blijven onderbelicht of hun gegevens beperkt tot voetnoten of kaders. Uiteraard krijgt de slachting van de Bartholomaeusnacht te Parijs veel aandacht omdat daarmee haar zwarte legende aanvangt en een donkere schaduw werpt op haar eerder beleid.

Tevens toetsen we Catharina's bewind aan de vorstenspiegel van Machiavelli om na te gaan of ze zich inderdaad zoals beweerd gewetenloos vasthield aan de macht. Volgt nadien een afweging welke andere keuzes ze misschien had kunnen maken. De betrachtingen voor haar kinderen komen eveneens aan bod. We beginnen echter met een schets van het sociaal-economisch beeld van deze periode waarin het gewone volk overal werd meegesleurd in een politiek die boven hun hoofden werd gevoerd, met alleen oorlogen, belastingen, hongersnood en epidemies als hun deel.

BENESTUDIUM e-journaal nr. 7 - december 2018

Lage Landen - 16de/17de eeuw

Willy Vanderzeypen

SCHERPENHEUVEL, HET MARIALE TOTAALCONCEPT VAN AARTSHERTOGEN ALBRECHT EN ISABELLA

Weinig sites uit het begin van de 17de eeuw kunnen als totaalkunstwerk wedijveren met het complex van Scherpenheuvel. Het vrij intact bewaarde erfgoed werd als cultusplaats inclusief een nieuwe stad omzeggens uit het niets bedacht, gefinancierd en vakkundig gepromoot door aartshertog Albrecht van Oostenrijk en zijn echtgenote Isabella van Spanje. Hun project trok sindsdien miljoenen bedevaarders aan en verkreeg een onuitwisbare positie in onze westerse cultuurgeschiedenis.

Nieuwe analyses van het bouwkundige en iconografische programma zorgen voor een opmerkelijke vooruitgang in het begrip van deze mariale cultusplaats. Het kritisch-wetenschappelijke onderzoek van de historische bronnen levert nieuwe gegevens op en zet alles in een ruimer perspectief. De archeologen staan klaar om nog meer te ontdekken. En zelfs de oratorianen zijn terug in de Brabantse heuvelstad rond het bouwkundige en culturele erfgoed van dit katholieke heiligdom.

BENESTUDIUM e-journaal nr. 7 - december 2018

Engeland/Nederlanden – 17de/18de eeuw

Willy Vanderzeypen

JOHN LOCKE, ZIJN ACTIVITEITEN EN VRIENDEN IN DE ONAFHANKELIJKE NEDERLANDEN

De Engelsman John Locke (1632-1704) was een filosoof en medicus met een grote behoefte aan intellectueel stimulerende vriendschappen. Onderhoudend, geestig en leergierig was hij welkom in allerlei geleerde kringen, ook tijdens zijn jarenlang verblijf in de Nederlanden als politieke vluchteling. Op zijn verzoek richtte Philippus van Limborch in 1686 in Amsterdam de 'Literarische Societeit' op. Tijdens zijn verblijf in Rotterdam was Locke vaak te zien in de 'Lantern Club' waarvan de leden bijeenkwamen in het huis van de Engelse koopman Benjamin Furlly aan de Scheepmakershaven.

Het beviel John Locke in dat kleine land met een geringe bevolking door een frisse sfeer van godsdienstige en politieke vrijheid die toen nergens anders in Europa in die mate voorkwam. Vele migranten werden hierdoor aangetrokken. In belangrijke mate droegen zij bij tot de geestelijke en materiële hoogconjunctuur in 'de Gouden Eeuw' van de Verenigde Nederlanden.

In de meeste overzichten heeft men het vooral over Lockes vroegmoderne filosofische en politieke geschriften waardoor zijn geneeskundige expertise niet echt uit de verf komt. In deze bijdrage doen we dat enigszins andersom. Toch verliezen we niet uit het oog dat Locke samen met zijn tijdgenoot Newton het puriteinse wereldbeeld voor altijd ondermijnde. Hij werd verteerd door een groot verlangen naar begrip en een meer toegepaste wetenschap.

Met zijn werk, dat opvalt door een eenvoudig en aangenaam taalgebruik, is John Locke een voorname vertegenwoordiger van de kennisleer die we 'het empirisme' noemen. Hij maakt deel uit van een denktraditie die onze moderne samenleving zelfbegrip en legitimatie verschafte.

Annine van der Meer

GILLES QUISPEL, DE KENNIS VAN HET HART

De Nederlandse hoogleraar Gilles Quispel (1916-2006) was een geestig man die met zijn gevleugelde uitspraken niemand onverschillig liet. Hier volgen enkele van zijn uitlatingen die hij met vuur verkondigde en waarmee hij mijn eigen werk vele jaren lang diepgaand heeft geïnspireerd en beïnvloed.

'Gnosis is de kennis van het hart.'
'Wisdom is a lady but her shape is shady.'
'De toekomst is gnooskleurig.'

Een bijzonder aspect van zijn werk is de verbinding ervan met wat hij het 'Eeuwig Vrouwelijke' noemde. Hiermee wakkerde hij blijvend mijn interesse aan voor het begrip 'matriarchaat', Sophia en het intuïtieve bewustzijn van een andere kennis dan de louter rationeel-analytische.

Quispel putte uitvoerig uit de cultuurgeschiedenis van het Oude Egypte waar men niet alleen dacht met het hoofd maar nog veel meer met het hart, en waaruit hij tijdens zijn levenslang onderzoek een oproep tot innerlijke emancipatie distilleerde.

Deze thema's heb ik gebruikt in mijn bijdrage aan de symposiumbundel *'God is geestig'* ter gelegenheid van de 'Quispel-centennial' op 14 mei 2016 te Amsterdam, waarvan dit artikel een korte synthese is, aangevuld met recente nota's en een redactionele bijdrage over de studie van de antieke gnostiek.